

Yeni Baskıya Önsöz¹

Bu çalışmanın düşünsel alt yapısı doksanlı yıllarda oluştu. Bu dönem Dünya tarihçiliği açısından olduğu kadar Türkiye tarihçiliği için de gerçek bir dönüm noktasıdır. Bunun temel sebebi hiç şüphesiz kutuplaşmış dünyanın dağılması sonucu ortaya çıkan büyük ideolojik boşlukta temel hak ve özgürlükler konusunda etraflı bir yeniden düşünme sürecinin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu süreç zarfında geçmiş ideolojinin katı kalıplarından bir parça da olsa uzaklaşarak anlama çabası, insanı merkeze koyan ve onun yüzyıllar boyu verdiği varoluş mücadelesini soyut bir çerçeveden somut bir tarihsel gerçekliğe oturtmaya çabalayan bir yaklaşımda ifadesini bulmuştur. Aydınlar arasında olduğu kadar toplumun farklı kesimlerinde de yaygın kabul gören bu anlayış beraberinde yeni bir tartışma ortamı yaratmış, toplumsal merakın da devreye girmesiyle daha önce telaffuz bile edilemeyen pek çok konu etkin bir şekilde kamusal söyleme girmeye başlamıştır. Hiç şüphesiz doksanların ortalarından itibaren daha yaygın iletişim ağlarının devreye girmesiyle bu süreç daha etkin olarak işlemiş, ortaya çıkan bu geniş bilgi ağı sayesinde akademik araştırmalar daha fazla derinleşme şansı bulurken, bir çok insan farklı düzeylerde ilişki ağları kurup geçmişle ilgili bağlarını farklı düzeylerde keşfetme olanağına kavuşmuşlardır. Mübadele'nin Türkiye'de kamusal söyleme kalıcı olarak girmesi, insanların geçmişlerini keşfetmek yönünde ciddi adımlar atmaya başladığı bu düşünsel iklimde gerçekleşmiştir. Bugün Mübadele konu-

¹ Bu yazının büyük bir kısmı daha önce "90. Yılında Mübadele Dersleri" başlığı altında 20 Şubat 2013 tarihli SOL Bakış'ta yayınlanmıştır.

sunda bir çok etkinliğe öncülük eden Lozan Mübadilleri Vakfı'nın 2001 yılında kuruluş çalışmalarını tamamlayıp faaliyete geçmesi ve Mübadillerin çok kısa bir süre zarfında dernekler yoluyla ülke çapında örgütlenmeleri bu süreç sırasında gerçekleşmiştir.

Ben mübadele kelimesini buradaki manasıyla ilk defa duyduğumda 1990'lı yılların başlarında Amerika'da doktora yapıyordum. New York Eyalet Üniversitesi'nin Binghamton Kampüsü'nde 2011 yılında kaybettiğim Donald Quataert ile Osmanlı esnafının onsekizinci yüzyıldan itibaren Avrupa kapitalizmiyle sancılı karşılaşmasını tez konusu olarak çalışırken, bir anda kendimi Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Çalışmaları Bölümü'nde yönünü kaybetmiş bir doktora öğrencisi olarak bulmuştum. El yordamıyla yönümü bulmaya çalışırken çok kısa bir süre sonra, Şükrü Hanioglu ile yaptığımız görüşmelerin birinde nasıl olduysa söz, binlerce insanın karşılıklı olarak planlı ve zorunlu bir şekilde yerinden yurdundan edilmesi anlamına gelen 'Mübadele' kavramına ve bu kavramın ortaya çıkışına aracı olan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne geldi. O ana değin iktisat tarihinde mübadele ekonomisi, mal mübadelesi, mübadele araçları gibi kavramlarla karşılaşmış, hatta Princeton'a ilk başladığım dönemde Norman Itzkowitz'den aldığım bir ders çerçevesinde onun kaleme aldığı 18. Yüzyıl sonlarında Osmanlı-Rus Elçilerinin karşılıklı değişimini ele alan "Mübadele" başlıklı bir kitap okumuştum; ama binlerce insanın mal gibi topluca karşılıklı değiş-tokuş edilmesi anlamına gelen mübadele kavramıyla hiç karşılaşmamış; kavramın kaynağı sayılan tarihsel olaya dair de hiçbir şey okumamıştım. Türkiye'de on iki yıl boyunca okumak zorunda kaldığım ders kitaplarında ve yakın dönem Türk tarihine dair okuduğum ve bilimsel olduğunu zannettiğim yayınlarda böyle tarihsel bir olaydan bahsedildiğini de açıkcası hatırlamıyordum. Bundan daha da vahim olanı, Türkiye standartlarında iyi sayılabilecek bir üniversitede dört yıl tarih eğitimi alıp da bu kadar önemli bir olaya dair bir tek kelime bile işitmemiştim. Tarihsel olayların keşfi çoğu zaman insanın içinde yaşadığı şartlarla ilgilidir; bu doğru. Hiç şüphesiz bu genelleme, sadece tarihçiler için geçerli değildir. Ama ülkenin kuruluşundan itibaren etnik ve dini temelli şiddet içeren binlerce olay yaşanmış olmasına rağmen okuduğum onca kitapta bir Allah'ın kulunun çıkıp da bu coğrafyanın gerçeklikleri arasında bir de bu türden olaylar (Mübadele, Varlık Vergisi, 6-7 Eylül Olayları vb.) var dememişti.² Yıllar

2 1940'larda Türkiye'den çok uzaklarda iki kez böyle bir girişimde bulunduğu bizim dikkatimizi çok sonraları çekti. M. Mihri Belli, *Türkiye ve Yunanistan Arasında Gerçekleşen Zorunlu Nüfus Mübadelesine Ekonomik Açından Bakış*, (Yüksek Lisans Tezi, Missouri Üniversitesi, 1940) Türk-

sonra geri dönüp okul yıllarında okumak zorunda kaldığımız ders kitaplarında Mübadele'den nasıl bahsediliyor diye baktığımda, ya hiç anlatılmadığını ya da hatırlanamayacak derecede önemsiz bir olaymış gibi bahsedildiğini gördüm. Kelimenin tam olarak ne ifade ettiğini kavradığımda ise çocukluğumun belli bir dönemini geçirdiğim köyün aslında bir mübadil köyü olduğunun; küçükük odalarda sabırla demet yapıp ipe dizilmek üzere uzattığımız tütünleri alan ellerin sahibi yaşlı insanların, Mübadele çocukları olduklarının; M(uh) acir diye sağda solda kulağıma çalınan kelimenin de yerinden yurdundan koparılmış bu insanlar için karmakarışık anlamlar yüklenmiş ama esasında ayrımcılık içeren bir sıfat olduğunun farkına vardım. Anlayacağımız, sıradan bir Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak Mübadele ve onunla alakalı kelimelerin dağarcığıma girmesi yirmi beş seneyi buldu; girdikten sonraki yirmi küsur yılda ise ne olduğunu anlayıp anlatmaya çalıştım.

Mübadele üzerine tez yazmaya karar verdiğimde Türkçe basılmış neredeyse hiçbir şey olmadığını keşfetmem fazla vakit almadı. Yunanca ise yayınlanmış tonlarca kitap ve makale vardı. Bir yandan bunları okumaya çalışırken diğer yandan Avrupa dillerinde bir kısmı Yunan kökenli yazarların kaleme aldığı kitapları ve makaleleri keşfetmeye başladım . Bütün bu okumalardan ortaya çıkan esas olarak bir iki temel nokta vardı. Birincisi Mübadele'yle ilgili olarak Türkiye tarafındaki büyük sessizlik, esas olarak Türkiye'nin kuruluş dönemiyle ilgili bastırılmış toplumsal hafızadan kaynaklanan genel sessizliğin bir parçasıydı. 12 Eylül cuntasının liselerde ve üniversitelerde dayattığı “İnkılap Tarihi” derslerinde okutulan tarih, aslında o sessizliğin üzerine kurgulanmış olaylar karmaşasından ibaretti; ve orada yerlerinden yurtlarından koparılan insanların değil, hayal edilen vatana ihanet ettikleri için işgalci Yunan ordusuyla birlikte “denize dökülenlerin” veya vatanlarına kavuşmak için yanıp tutuştukları varsayılan insanların yerleri vardı; “ihamet edenlerin” emlak-ı metrukesine yani geride bıraktıkları evlere, arazilere, fabrikalara, atölyelere ve dükkanlara el koyanların değil, cepheden cepheye koşanların ve antlaşma masasında zafer elde edenlerin hikayesi vardı. İkinci olarak Yunanistan'da Mübadele konusunda yazılan çizilen neredeyse tüm yazında ortak olan temel nokta, Yunanistan'ın etnik olarak tektürdeşliğini sağladığı için Mübadele aslında hayırlı bir olaydı ve gelen mülteciler çok kısa sürede Yunanistan'ın ekonomik kalkınmasına önyak oldukları için her biri birer kahra-

ç'e çeviren: Müfide Pekin, İstanbul: Belge Yayınları, 2004; Safiye Bilge Temel, *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi: Mübadeleye Yol Açan İhtilafların Analizi* (Yüksek Lisan Tezi, Stanford Üniversitesi, 1949) Türkçeye Çeviren Müfide Tekin, İstanbul: Lozan Mübadilleri Vakfı, 2014.

mandı. Bu anlatıda, gelen mültecilerin dillerinden veya diğer kültürel farklılıklarından dolayı yerli nüfus tarafından nasıl hor görüldükleri; Küçük Asya’da bir çoğu vasıflı işlere sahip bu insanların özellikle 1929 Büyük Buhranı’nın yarattığı şartlar altında Yunan şehirlerinde ya işsiz güçsüz kaldığı ya da vasıf gerektirmeyen işler yapmaya başladıkları; kırsalda ise bir çoğunun açlık ve sefalet içinde öldükleri yer almıyordu. Üçüncü olarak da İngilizce, Fransızca ve Almanca kaleme alınmış bir çok çalışmada Mübadele, yaşanmış bir tarihsel gerçeklik halinden soyutlanarak ihtiyaç duyulduğunda başvurulabilecek bir diplomatik çözüm yöntemi olarak sunuluyordu. 1930’larda azınlık sorunu üzerine kafa yoranların birçoğu Türk-Yunan deneyimine atıfta bulunarak bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak bazı coğrafyalarda etnik ve dini çatışma potansiyelini ortadan kaldırmak için Mübadele gibi yöntemlerin ne kadar etkili olduğundan dem vuruyorlardı. Mübadeleyi bir başarı öyküsü olarak gören bu uluslararası aydın çevrelerine göre Türkiye ve Yunanistan arasında sonraları herhangi bir çatışmanın yaşanmamış olmasının temel sebebi her iki ülkenin azınlıklarından büyük oranda arınmış olmasıydı. Nitekim 1930’ların başlarından 1950’lere kadar Filistin’den Orta ve Doğu Avrupa’ya hatta Hindistan’a kadar ortaya çıkan bütün etnik ve din temelli çatışmalarda, muktedirler “mübadele” çözümünü uygulamak konusunda herhangi bir çekince göstermediler. Benzer şekilde 1990’larda Balkanlar’ı kasıp kavuran etnik çatışmalar sırasında siyasetçiler, diplomatlar ve strateji uzmanları, ilerleyen satırlarda daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacağı gibi, “mübadele” kavramını söylemlerinden eksik etmediler.³

Mübadele kavramıyla karşılaşmamın üzerinden yirmi yılı aşkın bir süre; elinizdeki kitabın ilk baskısının yayınlanmasının bu yana ise neredeyse sekiz yıl geçti. Bütün bu dönem boyunca hem Mübadele olayına dair bilgi birikimimiz alabildiğince genişledi hem de kavramın kullanımına dair belli bir duyarlılık çok belirgin bir şekilde ortaya çıktı. Özellikle Türk ve Yunanlı aydınların çabalarıyla Mübadele’nin tehcir ve soykırım gibi etnik temizlik ya da nüfus mühendisliğinin araçlarından biri olduğu herkes tarafından kabul edilmeye başlandı.⁴ Bu yolda başta Kemal Yalçın ve İskender Özsoy olmak üzere birinci kuşak mübadillerle ayrıntılı görüşmeler yapıp, bu görüşmelerin me-

3 Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Onur Yıldırım, “Ladas, Pentzopoulos ve Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi,” *Toplum ve Bilim*, No. 119, 2010, ss. 184-205.

4 Bu çabaların en somut ifadesi olan iki kitap için bkz. *H Ελληνοτουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών. Πτυχές μίας Εθνικής Σύγκρουσης*, (yay.) Konstantinos Tsitselikis, Atina: Εκδοσεις Κριτική, 2006; *Yeniden Kurulan Yaşamlar: 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*, (yay.) Müfide Pekin, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005. Bu kitaplardaki makalelerin bir kısmı aydır.

tinlerini kitaplaştırarak Mübadele'nin insan boyutunu kamu oyuna açık bir dille ulaştıran yazarlar, kamusal söylem üzerinde bizim yazdıklarımızdan çok daha etkili oldular. Benzer şekilde Bruce Clark'ın yetkin bir gazeteci belagatiyle kaleme aldığı “İki Kere Yabancı” başlıklı kitabı, raflar dolusu akademik kitaptan daha etkili bir biçimde Mübadele'yi uluslararası okuyucu kitlesinin dikkatine getirme başarısını gösterdi.⁵ Edebiyat alanında ise Louis de Bernières'in “Kanatsız Kuşlar” kitabını benzer katkısından dolayı özellikle anmak gerekir.⁶ Türkiye ve Yunanistan'da olduğu kadar uluslararası alanda da yayımlanan bir çok çalışma, konuya ulus-devletin çıkar penceresinden değil de insanların yaşam penceresinden bakarak, Mübadele'nin gerçekten ne kadar acımasız ve acılarla dolu bir süreç olduğunu etkili bir biçimde ortaya koyabildi. Konu ile ilgili İngilizce yazındaki sessizliği kıran Renée Hirschon, Anadolu’lu “Mübadele Çocukları”nın yeni toplumsal yapıya uyumlarının resmi söylemdeki gibi pürüzsüz olmadığını 1980’lerde gözler önüne sermişti. 1990’lı yıllarda Anastasia Karakasidou, Makedonya’nın buğday tarlalarına eşlik eden kanlı tepelerini anlatırken Mübadele ve sonrasındaki iskan sürecinin Yunan Devleti tarafından bölgedeki azınlıklara karşı bir asimilasyon aracı olarak kullanıldığını gösterdi.⁷ Yazarın neredeyse istenmeyen kişi ilan edilmesine neden olan çalışması, Yunanistan’daki hakim söylemi derinden sarstı. Günümüzde yerinden koparılan bu insanların hayatları ve bu sürecin yarattığı toplumsal deprem, söz konusu deneyimleri ulus-devletlerin çıkarları çerçevesine sıkıştırmak suretiyle susturmayan bir biçimde ele almaya çalışan bir çok genç araştırmacının yüksek lisans ve doktora tezinin odak noktası haline geldi. Yine ağırlıklı olarak bu söylem çerçevesinde hazırlanmış olan filmelerin—başta Türkiye’de konu üzerine çekilen ilk uzun metraj film olan Çağan Irmak’ın *Dedemin İnsanları* olmak üzere—belgesellerin, gazete ve dergi yazılarının konuyla ilgili olarak kamuoyunda oluşan algıda ne kadar önemli rol oynadıklarını vurgulamak gerekir. Bu bağlamda söz konusu eğilimi pekiştirecek şekilde Yunan Devlet Televizyonu ERT’nin 2011 yılının Eylül ayında Bruce Clark’ın “İki Kere Yabancı” kitabından esinlenerek hazırlanmış ve

5 Bruce Clark, *Twice A Stranger: How Mass Expulsion Forged Greece and Turkey*, Londra: Granta Books, 2006; Bu kitabın Türkçe çevirisi için bkz. *İki Kere Yabancı; Kitleli İnsan İhracı Modern Türkiye’yi ve Yunanistan’ı Nasıl Biçimlendirdi*, (çev.) Müfide Pekin, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

6 Louis de Bernières, *Birds Without Wings*, Londra: Secker & Warburg, 2004; Türkçe çevirisi için bkz. *Kanatsız Kuşlar*, (çev.) Bahar Ö. Düzgören İstanbul: Altın Kitaplar, 2004.

7 Anastasia Karakasidou, *Fields of Wheat, Hills of Blood: Passages to Nationhood in Greek Macedonia, 1870-1990*, Chicago: Chicago University Press, 1997.

Mübadele'nin bir insanlık suçu olduğu vurgusun yapıldığı bir belgeseli yayınlamak devrim niteliğinde bir tutum ortaya koyduğunu özellikle vurgulamak isterim.⁸ Ömer Asan'ın "Kardeş Nereye: Mübadele" başlıklı belgesel filmi bunu Türkiye cephesinden tamamladı. En az bunlar kadar önemli bir gelişme, hiç şüphesiz Stephan Ladas'ın konuyla ilgili kitabının yayınladığı 1932 yılından bu yana uluslararası yazında çoğu zaman üstün körü ve teknik bir dille ele alınan Türk-Yunan Mübadelesi'nin son dönemde insan hakları eksenli ve sürece maruz kalan her iki halkı kapsayacak biçimde ele alınmaya başlanmış olmasıdır. Bu bağlamda Peter Gatrell'in henüz yayımlanmış olan "The Making of Modern Refugee" kitabını özellikle anmak gerekir.⁹ Michael Marrus yıllar önce yayınlanan ve Avrupa'daki mülteci hareketlerini ele alan "The Unwanted" başlıklı kitabında, "mültecileri" modern siyaset ve toplumla doğrudan alakalı bir olgu olarak kavramsallaştırmış ve modernite ile kitlesel yerinden edilme vakaları arasındaki açık bağlantıya dikkat çekmişti.¹⁰ Peter Gatrell, mültecileri daha geniş bir çerçevede ele aldığı kitabında, Marrus'dan farklı olarak, bir taraftan mülteci rejiminin kurumsal gelişim sürecini incelerken diğer yandan bu süreç boyunca yerinden yurdundan edilenlerin hikayesini yaşadıkları deneyimlerin ışığında ayrıntılarıyla ele almaktadır. Bu iki kitabın bizim açımızdan önemi hiç şüphesiz her ikisinin de Mübadele'ye maruz kalan Rumlar ve Müslümanların hikayelerini, yirminci yüzyıl boyunca ulusal ve uluslar arası çatışmaların sonucu köklerinden zorla kopartılmış olan milyonlarca insanın dramatik hikayeleriyle birleştirmiş olmalarıdır.

Mihri Belli Mübadele ile ilgili yazdığı tezinin Türkçe çevirisinin girişinde Mübadele'ye dair yaptığı geriye dönük değerlendirmede "Olan olmuştur" der. Gerçekten de olan olmuştur; bizim için bu noktada önemli olan bu tarihsel olayın insanlık tarihi için ve tabii ki içinde yaşadığımız bu toplum için ifade ettiği anlamları kavramak ve tartışabilmektir. Bütün bu süreçte devletin oynadığı rolü yadsımamakla beraber, yapılacak tartışmanın eksenine devleti koymanın hiçbir anlamı yoktur. En nihayetinde devletler geçicidir. Bu toprakların tarihine dair her türlü efsaneyi tarihsel bilgi olarak aktaran ders kitaplarına ve bilimsel olduğu varsayılan bir sürü düzmece tarih kitabına bak-

8 *Δύο Φορές Ξένοç* (İki Kere Yabancı), Yönetmenler: Andreas Apostolidis ve Yuri Averof, Anemon Productions, 2011.

9 Peter Gatrell, *The Making of Modern Refugee*, Oxford: Oxford University Press, 2013.

10 Michael Marrus, *The Unwanted: The European Refugees from the First World War through the Cold War Politics*, (İkinci Baskı) Philadelphia: Temple University Press, 2002. Kitabın ilk baskısı 1985 yılında yayınlandı.

mak bile esas olanın insan olduğunu kavramak için yeterlidir. Bu çerçevede kitabın Mübadele'nin öteki yüzünü yani insan boyutunu görünür kılmak yönünde atılmış bir adım olarak kabul edilmesi gerektiğine inanıyorum. Mübadele'nin büyük bir insanlık trajedisi olduğunu gözler önüne seren bu ve benzeri çalışmalar sayesinde Mübadele'yi çeşitli şerhlerle bile olsa tarihsel olarak haklı ve dahası günümüzde de başvurulabilecek meşru bir yöntem olarak gören siyasetçisinden gazetecisine pek çok insanın düşüncelerini gözden geçireceklerine dair hiçbir şüphem yoktur.

Kitabın bu yeni baskısının hazırlanması sırasında yakın dönemde Mübadele üzerine birlikte çalışma şansı bulduğum Aytek Alpan ve Gülen Gökdemir çok büyük katkıda bulundular. Uzun yıllardır Yunanca ile başım ne zaman derde düşse yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen Aleko da cömertçe zamanını ayırdı. Her üçüne de teşekkür ederim. Kitabın yeni baskısının hazırlanmasında Cem Tüzün ve Kadir Abbas'ın emeklerini de teşekkürle anıyorum. Kitabın ilk baskısından bu yana akademik hayatımda çok önemli rol oynamış iki değerli bilim adamını kaybettik. Hayatlarını dünün ve bugünün ezilenlerini görünür kılmaya adanmış Donald Quataert ve Peter Loizos'u minnet duygularıyla anıyorum. Bu kitabın yeni baskısını kızım Süreyya Deniz'e olduğu kadar bu iki örnek insana ithaf ediyorum.

Önsöz

Son dönemde Mübadele hem kamuoyunda hem de akademik çevrelerde sıklıkla dile getirilen bir kavram haline gelmiş, konuyla ilgili çok önemli yeni bazı çalışmalar yurt içinde ve yurt dışında yayınlanmıştır. 1997 yılında Oxford'da yapılmış olan ve konuyla ilgili birçok araştırmacının katıldığı bir toplantının bildirileri hem İngilizce hem de Türkçe olarak yayımlanmıştır. Yine geniş katılımlı bir diğer toplantı, 2003 yılında Lozan Mübadilleri Vakfı'nın öncülüğünde İstanbul'da yapılmış ve bu toplantının bildirileri de Türkçe ve Yunanca olarak yayımlanmıştır.¹¹ Bu iki toplantının Mübadele konusunun tarihçilerin gündemine girmesinde dönüm noktası olduğuna inanıyoruz. Nitekim 1990'lı yılların ortalarında Kemal Arı tarafından hazırlanan *Büyük Mübadele* kitabından sonra son dönemde Mehmet Ali Gökaçtı, Ayhan Aktar ve Elçin Macar tarafından kaleme alınan çalışmalar konunun yakın dönem Türkiye tarihinin gündemine etkin bir şekilde girmesinde çok önemli bir rol oynamışlardır. Yine son dönemde sözlü kaynaklara dayanan bazı çalışmalar, konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak önemli bulgular ortaya koymuşlardır. Bütün bunlara ek olarak, yazarın bilgisi dahilinde Mübadele konusu etrafında yurt içi ve yurt dışında halen devam etmekte olan birçok yüksek lisans ve doktora tezi vardır. Bu çalışmalar tamamlandığında bugüne değin tek taraflı bir bakış açısıyla ele alınmış

11 Renée Hirschon (der.), *Ege'yi Geçerken*, çev. Müfide Pekin - Ertuğ Altınay, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005; Müfide Pekin (der.), *Yeniden Kurulan Yaşamlar*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.

olan Mübadele konusu hiç kuşkusuz daha dengeli, tutarlı ve bilimsel bir yaklaşıma kavuşacaktır. Nitekim bu çalışma tamamlanmak üzereyken Bruce Clark konuya nasıl tarafsız bir şekilde yaklaşılacağına örneğini sergileyen popüler bir çalışmaya imza atmıştır. Clark'ın çok yakınlarda İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları tarafından Türkçe'ye çevrilerek yayınlanmış olan *İki Kere Yabancı* başlıklı çalışması daha önce çevrilmiş olan Renée Hirschon'ın kitabından sonra –ki bu kitap da aslında birçok açıdan tek taraflılıktan mustariptir– Türkiye ve Yunanistan dışında yayımlanmış konuyla ilgili en önemli çalışma olarak kabul edilmelidir.¹² Benzer şekilde son dönemlerde Yunanistan'da da Mübadele konusunda farklı yaklaşımlar ortaya konmaya başlanmıştır. Kostas Kostis, Nikos Marantzidis, Kostas Tsitselikis ve Lambros Baltiotis gibi aydınlar sergiledikleri eleştirel yaklaşımlarla konunun Yunan tarihyazını tarafından sıradanlaştırılmış ve neredeyse “başarı öyküsü” haline dönüştürülmüş anlatımın dışında çalışmalar ortaya koymuşlardır. Özellikle Elizabeth Kontogiorgi'nin henüz kitaplaştırılmış olan doktora çalışması Yunanistan'ın kuzey bölgelerine iskân edilen mültecilerin yaşadıkları sıkıntıları tüm ayrıntılarıyla gözler önüne sermektedir.¹³ Özetle söylemek gerekirse, Mübadele konusu hem Türk hem Yunan hem de genel olarak Batı kamuoyunun gündemine güçlü bir şekilde girmiştir. İlk basımından neredeyse kırk yıl sonra Dimitri Pentzopoulos'un *Mübadele* kitabının İngiltere'de yeniden basılması bunun en somut göstergesi olarak kabul edilmelidir. Umut ediyoruz ki tarihyazınızda uzun yıllar boyunca ihmal edilmiş olan Mübadele konusuna dair bilgilerimiz yakın gelecekte daha da artacaktır. İşte o zaman, Mübadele'nin iddia edilemediği üzere sadece Yunanistan'ın değil Türkiye'nin de beşeri dokusunu, mülkiyet yapısını ve genel olarak güç ilişkilerini şekillendiren en önemli olaylardan biri olduğu anlaşılacaktır. Daha da önemlisi Türkiye açısından bakıldığında büyük bir imparatorluktan ulus devlete geçişin soyut bir süreç olarak değil de insan unsurunun en ön planda olduğu tarihsel bir gerçeklik olarak algılanması mümkün olacaktır. Bu çalışma bu gerçekliğin anlaşılması yolunda bir parça ipucu sağlarsa yazarı kendisini hedefine ulaştırmış sayacaktır.

* ❁ *

12 Bruce Clark, *Twice A Stranger: How Mass Expulsion Forged Modern Greece and Turkey*, Londra: Granta Books, 2006. Türkçe çevirisi için bkz. *İki Kere Yabancı: Kitleli İnsan İhracı Modern Türkiye ve Yunanistan'ı Nasıl Biçimlendirdi*, çev. Müfide Pekin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

13 Elizabeth Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees, 1922-1930*, Londra ve New York: Oxford University Press, 2006.

Bu çalışmayı gerçekleştirirken en büyük desteği Şükrü Hanioglu ve Peter Loizos'dan aldım. Her ikisi de birikimlerini ve zamanlarını benimle cömert bir şekilde paylaştılar; kendilerine en içten teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Atina'da hayatımı kolaylaştıran arkadaşlarım Faruk Tuncay, Stavros Anestides ve Socrates Petmezas'ı özellikle anmak isterim. Atina'daki Küçük Asya Araştırmaları Merkezi ve Yunanistan Dışişleri Bakanlığı Tarih Arşivi bir araştırmacıya sunulması gereken tüm olanakları cömertçe sunmak konusunda hiçbir çekince göstermediler. Her iki kuruma en içten teşekkürleri sunarım. Ankara'da Cumhuriyet Arşivi'nden de benzer ilgiyi gördüm. Bu çalışma hazırlanırken henüz kataloglanmamış olan birçok belgeyi görme olanğını bana tanıdıkları için yetkililere minnettarlığımı belirtmek isterim. Çalışmada kullanılan kaynakların büyük kısmını temin ettiğim İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ankara'daki Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, TBMM Kütüphanesi, Princeton'daki Firestone Kütüphanesi yetkililerine gösterdikleri tam iyi niyet ve anlayış için sonsuz teşekkür borçluyum. Yunanistan Dışişleri Tarih Arşivi'nden topladığım sayısız belgenin kaleme alındığı Katharevousa denen çetrefilli Yunanca'yı okumama destek veren Alex Lamprou ile Evangelia Ahladi'ye ve çalışmanın tamamlanmasına farklı şekillerde katkıda bulunan Nikos Marantzides, Dimo Yağcıoğlu, Michael Dark, Frederic Shorter, Dimitri Gondicas, Norman Itzkowitz, Amal Muhammad ve ODTÜ İktisat Bölümü öğrencilerinden Seven Ağır, Sibel Atasoy, Deniz Taner Kılınçoğlu, Gökçer Özgür ve Selçuk Uğuz'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Fotoğrafların seçiminde, taranmasında ve tüm metnin gözden geçirilmesinde çok emek sarfeden Aytek Alpan'a özellikle teşekkür etmek isterim. Metnin son okumasını yapıp beni olandan daha fazla hata yapmaktan kurtaran Sermet Yalçın'a ve daha fazla tozlanmadan yayımlanmasında büyük emekleri geçen Fahri Aral ve Can Cemgil'e de minnettarlığımı belirtmek isterim. Bilgütay Kural ve Levent Soyal ile neredeyse çocukluk yıllarından bu yana süregelen arkadaşlığımızın bu kitabın her cümlesinde izlerini görmek mümkündür.

Bana verdikleri emekleri boşa çıkarmamak için çabaladığım annem ve babam, Firdes ve Hüsnü Yıldırım'a, manevi destekleriyle her zaman arkamda olan Hayati, Uğur ve Derya Evrim'e ve gösterdiği sabır ve anlayış için Gözde'ye ne kadar teşekkür etsem azdır. Kızım Süreyya Deniz ise zor olan her şeyin aslında ne kadar kolay, kolay olan her şeyin aslında ne kadar zor olabileceğini bana öğretti. Elinizdeki çalışma bu kolaylık ve zorluklar arasında ortaya çıktı.